

Krzemieniarstwo w obrządku pogrzebowym od neolitu do wczesnej epoki brązu w dorzeczu górnej i środkowej Odry – streszczenie rozprawy doktorskiej

Celem zaprezentowanej pracy doktorskiej było przedstawienie trendów w depozycji artefaktów krzemienianych w pochówkach kultur neolitycznych, eneolitycznych i z wczesnej epoki brązu na Śląsku. Zastosowane zostały trzy rodzaje analiz: technologiczno-typologiczna, traseologiczna i statystyczna. Dzięki nim możliwe było prześledzenie historii każdego z artefaktów od momentu produkcji aż do depozycji w grobie. Na tej podstawie, przy pomocy przyjętych założeń teoretycznych, sformułowane zostały wnioski na temat możliwego znaczenia symbolicznego krzemieniarstwa w rytuale pogrzebowym.

Pierwszy rozdział pracy poświęcono przedstawieniu rozwoju założeń teoretycznych na temat rytuału i religii. Wychodząc od historyczno-etnologicznych badań nad mitami i legendami, przez fenomenologię, archeologię procesualną i opozycyjny do niej postprocesualizm, aż do archeologii kongnitywnej pokazano jak bardzo różnić mogą się wyciągane wnioski na temat funkcjonowania przeszłych społeczeństw. Następnie zaprezentowane zostały wybrane przykłady zastosowania wybranych podejść teoretycznych przy interpretacji obrządku pogrzebowego.

W drugim rozdziale dysertacji przedstawiono przyjęte cele i założenia, opierające się na teorii postprocesualnej i ideach archeologii kongnitywnej. Zaprezentowane zostały przykłady możliwego znaczenia krzemieni w rytuałach. Omówiony został również każdy z etapów biografii artefaktów: produkcja, użytkowanie i depozycja. Przyjęto założenie, że w ich trakcie analizowane przedmioty mogły wielokrotnie zmieniać bądź nabywać znaczenie symboliczne.

W rozdziale tym umieszczone zostały również podstawowe dane na temat wykorzystanych źródeł. Zakres terytorialny pracy zawiera się w górnym i środkowym dorzeczu Odry i obejmuje dwa skupiska osadnicze z czasu eneolitu i wczesnej epoki brązu. Pierwsze znajduje się w centralnej części Równiny Wrocławskiej, drugie to tereny we wschodniej i południowo-wschodniej części Płaskowyżu Głubczyckiego. Chronologicznie, praca obejmuje okres od około 5000 do 1600 BC. Najstarsze z uwzględnionych pochówków łączą się z osadnictwem kultury malickiej. Najmłodsze zespoły pochodzą z grobów kultury mierzanowickiej i unietyckiej.

W dysertacji zastosowane zostały trzy rodzaje metod. Ich opis znaleźć można w rozdziale trzecim. Jako pierwsze przeanalizowano cechy technologiczne artefaktów. Analizowane zabytki podzielone zostały na grupy: półsurowca, narzędzi, rdzeni oraz odpadów. Podział ten wykorzystano w dalszych etapach pracy. Uwzględniono dane na temat surowca i stanu zachowania. Dokładnemu opisowi poddano strony górne i dolne półsurowca oraz narzędzi. Zebrano informacje na temat stopnia przygotowania rdzeni oraz sposobu odbicia półsurowca.

Następny etap analiz stanowiło poszukiwanie śladów użytkowania. Jego celem było pozyskanie danych na temat historii artefaktów przed depozycją w pochówkach.

Do opisanego kontekstu depozycji i relacji pomiędzy pochówkami wykorzystane zostały analizy statystyczne. Prostsze metody bazujące na opisie dwóch zmiennych posłużyły do zilustrowania cech artefaktów krzemienianych charakterystycznych dla każdej z omawianych kultur. Z kolei analizy wielu zmiennych – seriacja i analiza korespondencji (CA) – umożliwiły zobrazowanie relacji pomiędzy pochówkami oraz poszukiwanie ogólnych trendów depozycji.

W sumie, w pracy przeanalizowano 713 zabytków z 71 grobów. W rozdziale czwartym przedstawiono informacje na temat badań przeprowadzonych na omawianych stanowiskach oraz szczegółowo opisano groby, z których pochodziły artefakty krzemienne. Każdy z podrozdziałów otwiera krótkie omówienie rytuału pogrzebowego poszczególnych kultur.

Kolejne trzy rozdziały zawierają omówienie uzyskanych wyników. W wypadku analizy technologicznej i typologicznej, analizowane zespoły zostały zestawione z krzemieniarstwem znanym z pochówków w innych regionach oraz materiałami z osad.

Jedynie dwa z pochówków kultury malickiej odkrytych na stanowisku Racibórz-Stara Wieś zawierały zabytki krzemienne. Były to rdzeń i wiór w jednym grobow oraz wiór retuszowany w drugim. Należy mieć nadzieję, że kolejne lata przyniosą nowe odkrycia stanowisk tej kultury, co umożliwi kontynuowanie badań.

W pochówkach wczesnoeneolitycznych kultur lendzielskiej oraz jordanowskiej składane były liczne artefakty krzemienne, głównie wióry oraz wykonane z nich narzędzia. Zaobserwować można dużą różnorodność składanych zestawów, zarówno pod względem liczebności jak i typu deponowanych przedmiotów. Zarówno w pochówkach lendzielskich jak i jordanowskich często spotykamy narzędzia z silnie rozwiniętymi śladami użytkowania. Różnią się jednak najpowszechniej reprezentowane czynności. W pochówkach lendzielskich składane były narzędzia wykorzystywane do obróbki materiałów pochodzenia roślinnego i zwierzęcego i tylko jeden sierpak. Z kolei w grobach jordanowskich wkładki żniwne deponowano jako jedne z najczęstszych. W obu jednostkach do istotnego wyposażenia grobów należały trapezy, będące zbrojnikami do strzał. Co ciekawe, na ich powierzchni często obserwowane są ślady po umieszczeniu w oprawie, nieliczne są natomiast wykruszenia i wyświecenie powstałe w wyniku uderzenia w cel.

Inwentarze z wczesnego eneolitu różnią się znacząco, jeśli porównamy najpowszechniejsze lokalizacje składania wyrobów krzemienych w stosunku do ciał. W kulturze lendzielskiej ponad połowa z nich została umieszczona w okolicy miednic zmarłych. Z kolei w pochówkach jordanowskich przedmioty krzemienne deponowano najczęściej w okolicy kolan.

W wypadku kultury pucharów lejkowatych uwzględniono nie tylko pochówki, ale także dwa depozyty czaszek ludzkich z jam na osadach. Różnica pomiędzy kontekstami zauważalna jest tylko w wyższej w kontekście osadowym liczbie artefaktów. Podobnie jak we wcześniejszych kulturach do najpowszechniejszych artefaktów należały wióry oraz wykonane z nich zabytki. W części pochówków umieszczono jednak również nieregularne odłupki i wyeksploatowane rdzenie. Na powierzchni jednego z zabytków z Radłowic zidentyfikowane zostało wyświecenie żniwne, a grocik z Raciborza-Studziennej nosił ślady oprawy. Artefakty w pochówkach kultury pucharów lejkowatych umieszczano w okolicy głowy, zarówno przed jak i za nią.

Wyraźna zmiana kompozycji darów grobowych widoczna jest w grobach kultury ceramiki sznurowej. Zauważyć można dualizm technologiczny: z jednej strony dalej składane są duże i regularne wióry, z drugiej w depozytach pojawiają się również odłupki, oraz narzędzia bazujące na krępych, często korowym półsurowcu. Istotne są również grociki, nie tylko okazy całkowicie funkcjonalne, ale też artefakty swoją formą imitujące te narzędzia. Na podstawie śladów użytkowania przypuszczać można, że większość narzędzi umieszczona była w oprawach. Generalnie, wpisują się one w trendy kompozycji darów grobowych w męskich pochówkach KCSz w środkowej Europie.

Przedmioty krzemienne występowały stosunkowo nielicznie w pochówkach kultury pucharów dzwonowatych. Były to najczęściej proste odłupki o nieregularnych krawędziach. Mniej liczne spotykane są wióry oraz grociki. Traseologia ujawniła, że te ostatnie były umieszczane w oprawach i transportowane.

Niezwykle interesujące są znaleziska z pochówku przedstawiciela kultury Chłopice-Veselé z ul. Cegielniana w Raciborzu. Zawierał on zestaw artefaktów nawiązujących do obrządków kultury pucharów lejkowatych, kultury ceramiki sznurowej, kultury pucharów dzwonowatych i kultury mierzanowickiej, w skład którego wchodził grociku typu Štramberk ze śladami po oprawie. Takie formy spotykane są

w pochówkach pierwszej z wymienionych kultur. Z kolei duży wiórowiec, służący najprawdopodobniej jako nóż wielofunkcyjny i umieszczony w oprawie stanowić może nawiązanie do zabytków kultury ceramiki sznurowej. Pozostałe z narzędzi zdeponowanych w pochówku miała średnio rozwinięte ślady użytkowania, a pólusowicz mógł zostać wykonany w niewielkim odstępie od depozycji.

W pochówkach kultury mierzanowickiej deponowany był raczej ograniczony zestaw artefaktów. Były to głównie odłupki, grociki oraz nieliczne wióry. Tak mała wariacja w rodzajach deponowanych zabytków, o ile nie wynika z niewielkiej ilości danych, może świadczyć o istnieniu określonych zasad regulujących obrządek pogrzebowy. W tym kontekście interesujące jest powtarzanie się po raz kolejny połączenia grocików z nieregularnym pólusowiczem odłupkowym. Na grocikach zaobserwowano charakterystyczne wyświecenie powstałe w wyniku umieszczenia w oprawie, a jeden z nich nosił również ślady trafienia w cel.

Dualizm technologiczny niezwykle wyraźny jest w wypadku krzemieni z pochówków kultury unietyckiej. W trzech z grobów umieszczone zostały dokładnie wykonane ostrza bifacjalne. Tego typu zabytkom przypisuje się za zwyczaj duże znaczenie symboliczne i wiąże się je z wysoką pozycją posiadacza. Ponadto, oprócz jednego grocika ze śladami użytkowania świadczącymi o umieszczeniu w oprawie znaleziono także trzy niefunkcjonalne imitacje, stanowiące jedynie reprezentację idei. Również w tym wypadku mamy więc do czynienia z działalnością symboliczną. Oprócz tego, w pochówkach umieszczane były również nieregularne, korowe odłupki.

Na podstawie wykonanych analiz wyróżniono kilka prawdopodobnych znaczeń krzemieniarstwa w obrządku pogrzebowym. Bogate i złożone zestawy artefaktów spotykane w pochówkach z wczesnego eneolitu stanowić mogły zindywidualizowane zestawy przygotowane dla każdego ze zmarłych. W późniejszym okresie zaobserwować można większą standaryzację darów grobowych. Pojawiają się w nich charakterystyczne narzędzia: grociki oraz noże umieszczane w oprawach. Stanowiąc one reprezentację roli bądź pozycji społecznej obradowanego zmarłego. Do darów niewątpliwie wyjątkowych i świadczących o wyjątkowości posiadacza należały ostrza bifacjalne. Niezwykle interesujące są również przypadki depozycji imitacji grocików. Fakt ten zdaje się przemawiać za istnieniem idei na temat tego jakie przedmioty powinny zostać umieszczone w pochówku. Jako przykład rytualnego niszczenia przedmiotów przed depozycją posłużyć mogą artefakty lendzielskiego pochówku w Pietrowicach Wielkich 8. Odkryte w nim wióry i narzędzia nosiły również ślady celowego niszczenia: łamania oraz wykruszeń krawędzi.

Podsumowując, artefakty krzemienne umieszczane w pochówkach neolitu, eneolitu i wczesnej epoki brązu na Śląsku stanowić mogły nośniki różnorodnego znaczenia symbolicznego. Podobne podejście do tego typu przedmiotów zaobserwować można w pochówkach z omawianego okresu w Europie. Ich przykłady przedstawione zostały w ostatnim, ósmym, rozdziale pracy. Pamiętać należy jednak, że nie istnieje jedyne, uniwersalne znaczenie rytuału. Jego interpretacja możliwa jest jedynie w konkretnym kontekście kulturowo-społecznym.

Flint artefacts in burial rituals since the Neolithic until the early Bronze Age in upper and middle Oder basin – PhD thesis abstract

The thesis in question aimed at presenting the overall trends in the deposition of flint artefacts in burials dated to the Neolithic, Eneolithic and early Bronze Age in Silesia. Three kinds of analytical approaches were used: techno-typological, microscopic use-wear and statistical. This allowed tracing the history of each artefact since the moment they were manufactured up to their deposition in a grave. Based on these approaches, as well as a theoretical framework of interpretation, several conclusions regarding the possible symbolic meaning of flint in burial contexts were made.

The first chapter is dedicated to the history of theoretical approaches to ritual and religion. It starts off with ethno-historical studies on myth and legend, follows through phenomenology, processual archaeology and its post-processual rival, and ends with cognitive archaeology. This journey shows, how different the inferences about past societies could be. Several examples of practical application of these approaches to funerary practices are then presented.

The second chapter delineates the aims and assumptions that underly the thesis. They are based mainly on ideas found in post-processual and cognitive archaeology. Examples of what flint artefacts could mean in rituals are presented. Then, the focus is shifted towards their successive life-stages: manufacture, use and deposition. A proposition is made that during these stages, objects could acquire and change symbolical meanings more than once.

Additionally, this chapter provides some basic data on the sources used in the thesis. The analysed area is comprised within the upper and middle Oder basin and contains two aggregation of sites. One of them lies on the Wrocław Plain; the other occupies the eastern and south-eastern margins of the Głubczyce Plateau. The sites are dated between 5000 and 1600 years BC. The oldest inventories come from the Malice Culture, and the youngest from Mierzanowice and Unetice cultures.

Three main methods were used while preparing the dissertation, all of which are described in its third chapter. Firstly, the technological features of four main artefact categories were analysed: blanks, tools, cores and waste. This included their physical state and raw material. Dorsal and ventral side attributes were evaluated for blanks and tools, as was the preparation degree and reduction techniques of the cores.

This was followed by use-wear analyses, both macro- and microscopic. Their results helped to reconstruct their use-life prior to becoming grave goods.

Statistical analyses were used to describe the deposition contexts of artefacts, as well as the relationships between the burials. Simple, bivariate methods were used to show the characteristics of artefacts most typical of each culture. Multivariate methods, such as seriation and correspondence analysis, enabled the tracing of inter-burial relations, as well as general deposition trends.

In total, 713 artefacts from 71 burials were analysed. The fourth chapter sets the background for that data by presenting crucial information regarding the sites and the graves from which they came in context of what is known about the funerary practices of each culture.

The three chapters that follow contain and discuss the results of the analyses. In case of techno-typological studies, they are compared with what is known from the adjacent settlements, as well as burials in other regions.

Two Malice Culture graves from Racibórz-Stara Wieś contained flint artefacts: a core and a blade in one, and a retouched blade in the other. Therefore, one can only hope that more will be discovered in the future.

The situation is much better with two early Eneolithic cultures: Lengyel and Jordanów. The graves of their people contained numerous flint artefacts, mostly blades and blade tools. The grave good sets varied in number and types, but the presence of well-developed use-wear traces seems to be a common denominator. There is, however, difference in activity types between the cultures. Lengyel burials had tools with traces of work in animal and plant matter, but only one sickle insert. The inserts were quite common in Jordanów graves. Trapezes used as arrowheads were important in both cultures. These artefacts commonly bear the traces of being hafted, but impact-related damage is rare.

Another factor different between the two early Eneolithic cultures is the location of the artefacts in relation to the body. In the majority of Lengyel graves, the pelvic region was chosen. In Jordanów, the area next to the knees was more popular.

In case of the Funnel Beaker Culture, not only burials, but also settlement pits with human crania contained flint artefacts. The difference between those contexts is noticeable only in number of finds. In both, blades and blade tools were still the most popular category, although they were sometimes occupied by irregular flakes and exhausted cores. One tool from Radłowice had sickle gloss, and an arrowhead from Racibórz-Studzienna exhibited traces of hafting. In preserved burials, the lithics were placed near the head – both in front of and behind it.

Grave good composition changed noticeably with the arrival of Corded Ware Culture people. A technological dualism emerged, with regular blades and finely made arrowheads and axes on the one hand, and stout, often cortical flakes and flake tools on the other. Besides that, some of the other arrowheads could not be functional – they seem to have been imitations, aimed only at achieving a certain shape. In general, most of the tools were hafted and resemble their counterparts from other male Corded Ware burials in Central Europe.

Bell Beaker burials did not yield many flint artefacts. If present at all, they were mostly simple flakes with irregular edges, though some blades and arrowheads were found, too. The latter were hafted and transported, perhaps in leather pouches or as arrows in quivers.

A burial attributed to the Chłopice-Veselé Culture, found near Cegielniana street in Racibórz contained a very interesting set of artefacts. Its components had analogies in the Funnel Beaker, Corded Ware, Bell Beaker and Mierzanowice cultures. Among them was a Štramberk type arrowhead with traces of hafting; such forms are typical to Funnel Beaker Culture. A large retouched blade, however, is more similar to those found in Corded Ware burials. The remaining tools do not have well-developed use traces, and the blanks were presumably made shortly before the burial.

The grave good sets of Mierzanowice Culture burials were rather modest. They comprised mainly of flakes and arrowheads, as well as rare blades. Unless it results from insufficient data, such limited variation could attest to the existence of strict rules that regulated the burial rites. Such strictness is perhaps reflected in the continued importance of the relation between *ad hoc* flakes and arrowheads. The latter have traces of hafting, and one among them – of impact.

The dualism seems extreme in case of the Unetice Culture flint grave goods. Three burials contained skilfully made bifacial daggers or blades. Such artefacts were loaded with substantial symbolism and attested to the social status of their owners. Apart from them, arrowheads were given to the dead.

Only one was fully functional and had traces of hafting. The remaining three were just symbolical imitations. The practice of depositing irregular, cortical flakes continued.

Based on the results of all analyses undertaken, several possible meanings of flint in burial rites can be distinguished. The rich and complex early Eneolithic sets can be seen as individual tool kits, made for individual people. Later on, the sets become more standardised, with several dominant categories, like arrowheads and blade knives. There are exceptions, though. On the one hand are the spectacular bifacial daggers, most likely a powerful testimony to individual status. On the other hand, are the imitation arrowheads, which seem to have more in common with the idea of the arrow, than with its function. Furthermore, evidence of deliberate, ritual destruction – breaking, edge dulling and notching – prior to their placement in the grave was found on Lengyel blades from Pietrowice Wielkie 8.

To sum things up, flint artefacts found in Neolithic, Eneolithic and early Bronze Age burials in Silesia most likely carried various and changing symbolic meanings. There are many examples from similarly dated sites in Europe to confirm that assumption. Some of them are cited in the last, eighth chapter of the thesis. Of course, going through them one must remember, that there is no such thing as set of universal meanings by which ritual can be interpreted. This can be possible only within smaller, well-defined socio-cultural contexts.

Wrocław, 12.02.2022

Marzena Cendrowska